

รัชสมัยแห่งการสร้างทุนมนุษย์: พระราชกุศโลบาย ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อในยุโรป

สุภาวศ์ จันทวานิช^๑

บทคัดย่อ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการส่งพระราชโอรสจำนวน ๒๐ พระองค์ไปศึกษาต่อในยุโรประหว่างปี พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๔๙ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชปณิธาน ที่จะพัฒนาสยามประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมอารยประเทศทั้งในแง่การปกครอง การขยายสาธารณูปโภค การปฏิรูประบบและสถาบันต่าง ๆ เช่น กฎหมาย การศึกษา การเกษตร ฯลฯ พระราชโอรสได้เสด็จไปศึกษาโดยทุนจากพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ของรัชกาลที่ ๕ ตั้งแต่ชั้นมัธยมที่ประเทศอังกฤษ แล้วทรงศึกษาต่อในสาขาวิชาที่สนพระทัย ได้แก่ กฎหมาย เศรษฐศาสตร์ การทหาร วิศวกรรม การเกษตร ศิลปศาสตร์ และอักษรศาสตร์ รัฐศาสตร์ การศึกษา แพทยศาสตร์ และสถาปัตยกรรมในประเทศอังกฤษ เยอรมัน ฝรั่งเศส และรัสเซีย เมื่อทรงสำเร็จการศึกษาได้เดินทางกลับมาประเทศไทย และได้มีบทบาทสำคัญในการปฏิรูป ในด้านระบบราชการสมัยใหม่ การทหารสมัยใหม่ การขยายโครงสร้างพื้นฐานและสาธารณูปโภคที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาประเทศ และการปฏิรูประบบกฎหมาย การเกษตร การคลัง สาธารณสุข และการศึกษา นับเป็นการสร้างทุนมนุษย์ที่มีคุณภาพอย่างยั่งยืนแก่สังคมไทยในเวลาต่อมา

คำสำคัญ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชโอรส, การศึกษาต่อในยุโรป, การสร้างทุนมนุษย์

^๑ ศาสตราจารย์กิตติคุณ ประจำคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

The Reign of Human Capital Accumulation: King Chulalongkorn's Policy in Sending His Sons to Study in Europe

Supang Chantavanich¹

Abstract

During the reign of King Chulalongkorn, twenty of his sons were sent to continue their studies in Europe during 1885-1906. The King had a resolution to modernize Siam in many fields, including administration, infrastructure development, as well as reforms in the judicial, education and agricultural sectors. The Siamese princes were sponsored by King Chulalongkorn's own funds to study from public school level to university level. The fields of study covered law, economics, military, engineering, agriculture, liberal arts, political science, education, medical science and architecture in England, Germany, France and Russia. After graduation, all the princes returned to Siam and became significant driving forces in the reform of the nation. Modern bureaucracy, Western army, expansion of infrastructure (roads, railways, canals) and public utilities (water) necessary for development, as well as reforms in law, finance, education, public health and agriculture, were put in place. King Chulalongkorn's investment in human capital accumulation through the international migration of his sons to Europe proved important in modernizing Thailand.

Keywords: King Chulalongkorn, Sons of King Chulalongkorn, International migration in Europe, human capital accumulation

¹ Emeritus professor, Faculty of Political Science, Chulalongkorn University

ความนำ

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มต้นตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๑๑ พระองค์ท่านได้เล็งเห็นความสำคัญของการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมกับอารยประเทศ ดังพระราชดำรัสเมื่อทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดินว่า

“การปกครองในบ้านเมืองเราซึ่งเปนไปในปัจจุบันนี้ยังไม่เปนวิธีการที่จะให้การทั้งปวงเปนไปสะดวกได้แต่เดิมมาแล้ว ครั้นเมื่อล่วงมาถึงปัจจุบันนี้บ้านเมืองยิ่งเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า การปกครองเก่านั้นก็ยังไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกที จึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้สมกับเวลา ให้เปนทางที่จะเจริญแก่บ้านเมือง”

(พระราชดำรัสแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน ๒๔๗๐ หน้า ๑-๒)

‘การแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้เจริญแก่บ้านเมือง’ ตามพระราชดำรัสนี้ คือการพัฒนาสยามประเทศ วิธีการหนึ่งของการพัฒนา คือการสร้างทุนมนุษย์ ได้แก่ บุคลากรที่จะมาช่วยกันดำเนินการ เพื่อให้การพัฒนาุล่วงไปได้ จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำริให้มีการจัดตั้งโรงเรียนข้าราชการพลเรือน และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๐ ก็ได้มีการจัดตั้งโรงเรียนดังกล่าวเพื่อสร้างบุคลากรที่จะมาเป็นตัวจักรกลในการสร้างความเจริญให้แก่บ้านเมือง ในขณะเดียวกันก็ทรงเล็งเห็นว่าจำเป็นที่จะต้องมีการบริหารที่มีความรู้ความสามารถทัดเทียมอารยประเทศ เป็นต้นเหตุของการมีพระราชดำริที่จะส่งพระราชโอรสออกไปศึกษาชั่ยต่างประเทศ เพื่อให้พระราชโอรสทรงมีความรู้ ความสามารถ และทักษะความชำนาญ สัมสมอยู่ในพระองค์จากการเสด็จไปศึกษาในต่างประเทศ และทรงนำความรู้และประสบการณ์เหล่านั้นมาช่วยพัฒนาประเทศไทยในเวลาต่อมา การเดินทางไปศึกษาในต่างประเทศ เพื่อพำนักอาศัยเป็นเวลานานเป็นเรื่องใหญ่ และเป็นเรื่องยากสำหรับคนทั่วไป แม้สำหรับเจ้านายก็ยังเป็นเรื่องใหญ่เช่นกัน เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้าลูกเธอจะเสด็จไปทรงศึกษาต่อที่ต่างประเทศ พระชนนีและเจ้าจอมมารดา

ก็มีความวิตกกังวลและมีการเตรียมการ เพื่อเตรียมความพร้อมให้พระโอรสเป็น
อย่างมาก นอกจากนั้นยังทรงห่วงใยและมีลายพระหัตถ์ไปยังพระโอรส ดังตัวอย่าง
ของสมเด็จพระนางเจ้าสุทมาลมารศรี ได้ทรงมีลายพระหัตถ์ไปยังพระราชโอรส คือ
เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธ์ซึ่งเวลานั้นเสด็จไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษความว่า

“ไอวาทของแม่ฉบับนี้แม่ขอบอกแก่พ่อผู้เป็นลูกที่รัก และที่หวัง
ความสุขของแม่ให้ทราบว่ ... ในเวลาซึ่งพ่อไปเล่าเรียนในประเทศ
ยุโรปนี้ พ่อจงรู้เถิดว่า ข้าวความงามความดีของพ่อนี้ ... จะเป็น
เครื่องดับทุกข์ของแม่ และอย่าประพฤดิชั่ววนอกคำสั่งสอนของแม่
จงตั้งหน้าเล่าเรียนให้ได้รับความรู้โดยเร็ว จะได้กลับมาหาแม่
โดยไม่นานปี”

(พระราชประวัติส่วนพระองค์ฯ, ๒๔๗๐)

การดำรงชีวิตในต่างแดน แม้จะเป็นพระราชวงศ์ชั้นสูงเจ้าแผ่นดินย่อมมี
ความลำบากอยู่บ้างเพราะเป็นต่างถิ่น ค่าใช้จ่ายสูงและไม่มีผู้คอยดูแลช่วยเหลือเหมือน
อยู่ในประเทศไทย ข้าราชการผู้ใหญ่ที่พระพุทธเจ้าหลวงทรงมอบหมายให้เป็นผู้ดูแล
นักเรียนไทยในยุโรป ได้แก่ พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (เปีย มาลากุล) และเจ้าพระยายมราช
(ปั้น สุขุม) จึงมีความสำคัญมากในการที่จะติดต่อเพื่อหาสถานที่เรียนที่เหมาะสมและ
ดีวเตอรให้แก่เจ้านาย ดูแลชีวิตความเป็นอยู่ให้ได้รับความสะดวกและติดตามผล
การเรียน เพื่อให้สำเร็จการศึกษาตามเป้าหมายที่กำหนดไว้

การเสด็จไปทรงศึกษาต่อต่างประเทศของพระราชโอรสนี้ถือเป็นการย้ายถิ่น
เพื่อไปศึกษาต่อในต่างแดน (education migration) เป็นลักษณะหนึ่งของการย้ายถิ่น
ที่มีอยู่โดยทั่วไป เช่น ย้ายถิ่นเพื่อการรักษาพยาบาล ย้ายถิ่นเพื่อการทำงาน การย้ายถิ่น
เพื่อการทำงานและเพื่อการศึกษามีมาแต่ครั้งโบราณ ดังปรากฏว่ามีสำนักที่มีผู้ต้องการ
ไปศึกษาหาความรู้ เช่น สำนักตักศิลาในประเทศอินเดีย มหาวิทยาลัยเก่าแก่ในยุโรป
เช่น มหาวิทยาลัยโบโลญญาในอิตาลี มหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ดและเคมบริดจ์ในอังกฤษ
เป็นประหนึ่งสำนักตักศิลาสำหรับนักเรียนต่างชาติที่ออกเดินทางไปศึกษาต่างประเทศ
ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙

แนวทางการใช้ชีวิตขณะศึกษาต่ออยู่ในต่างประเทศย่อมจะต้องมีความพร้อมทางด้านภาษา การรู้จักวิถีใช้ชีวิตในแต่ละแดน และความขยันขันแข็ง พระราชโอรสทุกพระองค์ได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษก่อนที่จะเสด็จไปศึกษาต่อในยุโรป ทั้งในระดับมัธยมและระดับอุดมศึกษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งพระราชโอรสไปยุโรปตั้งแต่มิพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษาขึ้นไป โดยมีผู้ดูแลนักเรียนคอยเป็นที่เลี้ยงและยังมีพระญาติผู้ใหญ่ คือ กรมพระสวัสดิวัตน์วิศิษฎ์ (พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ) ซึ่งเป็นพระเจ้าน้องยาเธอที่เสด็จไปทรงศึกษาวิชากฎหมายที่อังกฤษก่อนหน้านั้นเป็นผู้อภิบาลอยู่ด้วย

พระราชกุศโลบายในการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อต่างประเทศ

ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ การเดินทางไปศึกษาต่อต่างประเทศมักเป็นการไปศึกษาในระดับอุดมศึกษาเพื่อให้ผู้เรียนกลับมาทำงานในประเทศเดิมตามทักษะและความรู้ที่ได้มา ประเทศที่มีผู้ไปศึกษาต่อมากในอดีต คือ ประเทศอังกฤษ เยอรมนี และฝรั่งเศส บัจฉัยที่ผลักดันให้นักศึกษาต้องออกไปศึกษาระดับอุดมศึกษา คือ การที่ไม่มีการศึกษาระดับนี้อยู่ในประเทศของตน หรือการศึกษาที่มีอยู่ในต่างประเทศมีมาตรฐานและคุณภาพดีกว่าที่มีในประเทศ ส่วนใหญ่ผู้ไปศึกษาต่อจะไปจากประเทศกำลังพัฒนาจะไปที่ประเทศใดขึ้นอยู่กับนโยบายของประเทศปลายทางที่เป็นผู้รับ ประเทศที่เป็นเจ้าอาณานิคมมักรับนักศึกษาที่ไปจากอาณานิคมของตน (Portes, p. ๒๔-๒๗) สำหรับประเทศไทยซึ่งไม่เคยเป็นอาณานิคม ผู้เรียนยอมสามารถที่จะเลือกเดินทางไปประเทศที่มีความสนใจและมีความเชี่ยวชาญในสาขาที่ต้องการโดยเสรี เช่นเดียวกับประเทศกำลังพัฒนาหลายประเทศในเอเชีย การส่งนักเรียนไปศึกษาต่อในยุโรปและสหรัฐอเมริกาในเวลาต่อมาเป็นหนทางหนึ่งของการสร้างทรัพยากรมนุษย์เพื่อกลับมาช่วยพัฒนาประเทศในช่วงเวลาที่มีความต้องการกำลังคนเพื่อการพัฒนาประเทศอย่างเข้มข้น เป็นการสร้างคนเพื่อการพัฒนาระยะยาว บุคคลเหล่านี้ได้กลับมาเป็นชนชั้นนำในสังคมของตนและได้มีบทบาทเป็นอย่างมากในการนำพาประเทศสู่ความเป็นอารยะ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นฟันเฟืองสำคัญที่ได้ขับเคลื่อนสยามประเทศไปสู่ความเป็นอารยะหลังจากเสด็จกลับจากการศึกษาในยุโรป

ปัญหาที่มักเกิดกับผู้ที่ไปศึกษาต่อในต่างประเทศได้แก่เรื่องของการปรับตัว ทั้งทางวัฒนธรรม จิตใจ และวิชาการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องภาษาในเบื้องต้น บางครั้งมีนักศึกษาจำนวนหนึ่งที่ไม่เดินทางกลับประเทศบ้านเกิดทำให้เกิดสภาวะสมองไหล นอกจากนั้นก็มีนักศึกษาส่วนหนึ่งที่มีครอบครัวและตั้งรกรากอยู่ในประเทศที่ตนไปศึกษา ต่อ ปัญหาเหล่านี้ได้ถูกสังเกตเห็นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่าทรงแต่งตั้งให้มีผู้ดูแลนักเรียน คือ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เป็นผู้ดูแล พระราชโอรสขณะศึกษาอยู่ในประเทศอังกฤษอย่างใกล้ชิด

เรื่องค่าใช้จ่ายขณะที่ศึกษาต่อต่างประเทศเป็นเรื่องใหญ่ เพราะต้องใช้เงิน จำนวนมากเป็นค่าเล่าเรียน ในบางประเทศนักเรียนต่างชาติต้องจ่ายค่าเรียนแพงกว่า หรือเท่ากับนักเรียนในท้องถิ่น นักเรียนส่วนใหญ่จึงมักถูกสอนให้ประหยัดและใช้จ่าย เท่าที่จำเป็น ในพระบรมราโชวาทที่พระราชทานพระราชโอรสจะพบว่าทรงกำชับให้ พระราชโอรสใช้จ่ายเงินโดยประหยัด ทรงแจ้งให้รู้ว่าเงินที่นำมาเป็นค่าใช้จ่ายนั้นเป็น เงินพระคลังข้างที่ คือ เป็นเงินของพระองค์เอง ซึ่งได้จัดให้พระราชโอรสแต่ละพระองค์ องค์กรละประมาณ ๑ ล้านบาท โดยให้ผู้ดูแลนักเรียนเป็นคนดูแลควบคุมการใช้จ่าย

ในการเตรียมการเพื่อให้พระราชโอรสได้เสด็จไปศึกษาต่อในยุโรปพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราโชวาทในปี พ.ศ. ๒๔๒๘ ในหลาย ด้าน ทั้งในด้านค่าใช้จ่าย วิชาที่จะเรียน การเตรียมตัว และความประพฤติ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

“เงินค่าที่จะใช้สอยในการเล่าเรียนกินอยู่แห่งนั้นทั้งปวงนั้น จะ ใช้เงินพระคลังข้างที่คือเงินที่เป็นส่วนสิทธิ์ขาดแต่ตัวพ่อเอง ไม่ใช่ เงินที่สำหรับจ่ายราชการแผ่นดิน เงินรายได้นี้ฝากไว้ที่แบงก์ ซึ่งจะ ได้มีคำสั่งให้ราชทูตจ่ายเป็นเงินสำหรับเรียนวิชา... การซึ่งใช้เงิน พระคลังข้างที่ ไม่ใช่เงินแผ่นดินอย่างเช่นเคยจ่ายให้เจ้านายและ บุตรข้าราชการไปเล่าเรียนแต่ก่อนนั้น เพราะเห็นว่ามิถูกมากด้วยกัน การซึ่งให้มีโอกาสและให้ทุนทรัพย์ซึ่งจะได้เล่าเรียนวิชานี้ เป็น หลักทรัพย์มรดกอันประเสริฐดีกว่าทรัพย์สินเงินทองอื่น ๆ ด้วย เป็นของติดตัวอยู่ได้ไม่มีอันตรายที่จะเสื่อมสูญ ลูกคนใดที่มีสติ

ปัญญาเฉลียวฉลาดก็ดีหรือไม่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดก็ดี ก็จะต้อง
ส่งไปเรียนวิชาทุกคนตลอดโอกาสที่จะเป็นไปได้ เหมือนหนึ่งได้แบ่ง
ทรัพย์มรดกให้แก่ลูกเสมอกันทุกคน.... เงินทองที่จะใช้สอยในค่ากิน
อยู่ขุ่นหมหรือใช้สอยเบ็ดเสร็จทั้งปวง จึงเขมิดแถมใช้แต่เพียงพอที่
อนุญาตให้ใช้ อย่าทำใจโตมือโตสรุ่ยสรุ่ย โดยถือตัวว่าเป็นเจ้านาย
มังมามากหรือว่าพ่อเป็นเจ้าแผ่นดินมีเงินทองถมไป ขอบอกเสียให้รู้
แต่ต้นมือว่าถ้าผู้ใดเป็นหนี้มาจะไม่ยอมใช้หนี้ให้เลย”

(พระบรมราชาบาท, น. ๓๙-๔๓)

ในเรื่องของวิชาที่จะเลือกเรียนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ก็ได้ทรงให้พระราชโอรสแก่พระราชโอรส ว่า “ต้องเรียนภาษาและหนังสือในสามภาษา
คืออังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน ให้ได้แม่นยำชัดเจนคล่องแคล่ว จนถึงแต่งหนังสือได้สอง
ภาษาเป็นอย่างน้อย เป็นวิชาหนังสืออย่างหนึ่ง กับวิชาเลขให้เรียนรู้คิดใช้ได้ในกา
รต่าง ๆ อีกอย่างหนึ่ง” (พระบรมราชาบาท, น. ๔๖-๔๗)

ในแง่ของการเลือกเรียนสาขาต่าง ๆ ในมหาวิทยาลัยนั้นทรงมีพระราชดำริ
ที่จะพิจารณาจากผลการเรียนในระดับต้นและความสามารถของพระราชโอรส

“วิชาอื่น ๆ ที่จะเรียนต่อไปให้เป็นวิชาชำนาญพิเศษในกิจการ
ข้างวิชานั้น จะตัดสินเป็นแน่นอนว่าให้เรียนสิ่งใดในเวลานี้ก็ยังไม่
ควร จะต้องไว้เป็นคำสั่งต่อภายหลัง เมื่อรู้วิชาขั้นต้นพอสมควร
แล้ว”

(พระบรมราชาบาท, น. ๔๔)

และยังทรงเน้นการเรียนภาษาไทยควบคู่ไปกับภาษาต่างประเทศตั้งความว่า

“จะทั้งภาษาของตัวให้สืมถ้อยคำที่จะพูดให้สมควรเสีย หรือ
จะสืมวิธีเขียนหนังสือไทยที่ตัวได้ฝึกหัดแล้วเสียนั้นไม่ได้เลย...ถ้า
ไม่รู้เขียนอ่านแปลลงเป็นภาษาไทยได้ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด ถ้า
อย่างนั้นหาจ้งแต่ฝรั่งมาใช้เท่าไรก็ได้... เพราะฉะนั้นในเวลาทีออก

ไปเรียนวิชาอยู่ ขอบังคับว่าให้เขียนหนังสือถึงพ่อทุกคนอย่างน้อย
เดือนละฉบับ เมื่อเวลาเขียนหนังสืออังกฤษไม่ได้ก็เขียนมาเป็น
หนังสือไทย ถ้าเขียนหนังสืออังกฤษหรือภาษาหนึ่งภาษาใดได้ให้
เขียนภาษาอื่นนั้นมาฉบับหนึ่ง ให้เขียนคำแปลเป็นหนังสือไทยอีก
ฉบับหนึ่ง ติดกันมาอย่าให้ขาด”

(พระบรมราชาโฆวาท, น. ๔๘)

ในส่วนของการดูแลพระราชโอรสขณะทรงศึกษาอยู่ในต่างประเทศ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กำหนดให้กรมหมื่นเทวะวงศั
โรปการซึ่งมีศักดิ์เป็นพระปิตุลาของพระราชโอรสเป็นผู้ดูแลการเล่าเรียน
และให้ราชทูตที่ประจำอยู่ในประเทศที่ทรงศึกษานั้นเป็นผู้ดูแลด้วยทั้งรายละเอียดดังนี้

“จงรู้ว่าการเล่าเรียนของลูกทั้งปวงนั้นอาของเจ้า กรมหมื่น
เทวะวงศัโรปการได้รับปฏิญาณต่อพ่อว่า จะตั้งใจอุทิศตนเป็น
ธุระในการเล่าเรียนของลูกทั้งปวง ทั้งในปัจจุบันและภายหน้า พ่อ
ได้มีความวางใจมอบธุระสิทธิ์ขาดแก่กรมหมื่นเทวะวงศัโรปการ
เป็นธุระทุกสิ่งทุกอย่าง”

(พระบรมราชาโฆวาท, น. ๔๙)

นอกจากนั้นทรงสั่งเสียในเรื่องความประพฤติว่า

“เมื่ออยู่โรงเรียนแห่งใด จงประพฤติการให้เรียบร้อยตามแบบ
อย่างซึ่งเขาตั้งลงไว้ อย่าเกะกะวุ่นวาย... จงอุตสาหักเพียรเรียน
วิชาให้รู้มาได้ช่วยกำลังพ่อ เป็นที่ชื่นชมยินดีสมกับที่มีความรัก
นั้นเกิด”

(พระบรมราชาโฆวาท, น. ๔๙-๕๐)

การเสด็จไปทรงศึกษาต่อที่ยุโรป

เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ ในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ เราได้มีโอกาสพบภาพที่ทรงฉายร่วมกับพระราชโอรส ๑๑ พระองค์ที่ทรงศึกษาอยู่ในอังกฤษและยุโรปและเสด็จมารับเสด็จที่ประเทศอังกฤษ ภาพดังกล่าวถ่ายที่ Taplow Court, Maidenhead ประเทศอังกฤษโดยช่างภาพชาวอังกฤษชื่อ นาย C. Vandyk เมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม ๒๔๔๐ (ร.ศ. ๑๑๖) รายพระนามและพระราชโอรสในพระรูป (เรียงลำดับจากขวาไปซ้าย) ประกอบด้วย

- ๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ๒) พระองค์เจ้าจิรประวัติ (กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช)
- ๓) พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร (กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน)
- ๔) พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ (กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม)
- ๕) พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ (กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์)
- ๖) สมเด็จเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว)
- ๗) สมเด็จเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ (กรมพระนครสวรรค์วรพินิต)
- ๘) พระองค์เจ้าวชิไชยเฉลิมลาภ (กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร)
- ๙) สมเด็จเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ (กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ)

- ๑๐) สมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมติวงศัรโทย (กรมขุนศรีธรรมราชดำรงฤทธิ)
- ๑๑) พระองค์เจ้าดิถกนพริฐ (กรมหมื่นสรรควิสัยนรบดี) และ
- ๑๒) สมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร (กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์)

(เอนก นาวิกมูล, ๒๕๓๒)

ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชโอรสที่เสด็จไปศึกษาต่อในทวีปยุโรป รวมทั้งสิ้น ๒๐ พระองค์ มีรายละเอียดดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๑ รายพระนามพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ศึกษาต่อในยุโรป

ลำดับ	พระนาม	ปีประสูติ/ สิ้นพระชนม์	ประเทศที่ไป (ระยะเวลา)	สถานอุดมศึกษา	สาขาที่จบ	จำนวนปีใน ต่างประเทศ โดยประมาณ	การกลับมารับราชการ
พระโอรสรุ่นแรก							
๑	พระองค์เจ้ากิติยการวราลักษณ	๒๔๑๓/๒๔๗๕	อังกฤษ (๒๔๒๘-๒๔๓๘)	ออกซฟอร์ด เอเดินเบิร์ก	ภาษาตะวันออก เศรษฐศาสตร์	๑๐	อธิบดีกรมศึกษาธิการ, เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, เสนาบดีกระทรวงพาณิชย์, จัดตั้งคลังออมสิน สหกรณ์, ระเบียบศุลกากรและสรรพากร
๒	พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์	๒๔๒๐/๒๔๖๓	อังกฤษ (๒๔๒๘-๒๔๓๙)	ออกซฟอร์ด	กฎหมาย	๑๑	เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ตั้งโรงเรียนกฎหมายเสนาบดีกระทรวงเกษตร, ปรับปรุงกิจการกรมทะเบียนที่ดิน
๓	พระองค์เจ้าประวิตรวิวัฒน์มณฑล	๒๔๑๘/๒๔๖๒	อังกฤษ, ฝรั่งเศส (๒๔๒๘-๒๔๔๐)	-	อักษรศาสตร์	๑๒	สำนักพระราชเลขานุการ, องคมนตรี
๔	พระองค์เจ้าจิรประวีร์วราเดช	๒๔๑๙/๒๔๕๖	อังกฤษ, เดนมาร์ก, เยอรมัน (๒๔๒๘-๒๔๔๐)	โรงเรียนทหาร เดนมาร์ก	การทหาร	๑๒	จอมพลกองทัพบก, เสนาบดีกระทรวงกลาโหม จัดตั้งกองบินทหารบก, ผู้บัญชาการ กรมยุทธนาธิการ, ปลัดกองทัพบก, เสนาธิการทหารบก

ตารางที่ ๑ รายงานพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ศึกษาต่อในยุโรป (ต่อ)

ลำดับ	พระนาม	ปีประสูติ/ สิ้นพระชนม์	ประเทศที่ไป (ระยะเวลา)	สถาบันอุดมศึกษา	สาขาที่จบ	จำนวนปีใน ต่างประเทศ โดยประมาณ	การกลับมาบริการ
๕	พระองค์เจ้าอภากาศเกียรติวงศ์ฯ	๒๔๒๓/๒๔๖๖	อังกฤษ (๒๔๓๖-๒๔๔๓)	โรงเรียนนายเรือ	ทหารเรือ	๓	เสนาธิการทหารเรือ, เพิ่มเต็มวิชาดาราศาสตร์ อุทกศาสตร์ในโรงเรียนนายเรือ
๖	สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอวชิราวุธ	๒๔๒๓/๒๔๖๕	อังกฤษ (๒๔๓๖-๒๔๔๖)	โรงเรียนเซนต์เฮโรสส์ ออกซฟอร์ด	ทหารบก, ประวัติศาสตร์ กฎหมาย	๑๐	เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๖ ริเริ่มสร้าง โรงเรียนมหาดเล็กหลวง, โรงเรียนราชวิทยาลัย, สถาบันจุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, โรงพยาบาล จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และวชิรพยาบาล ตราพระราชบัญญัติคลังอณณสิน, บริษัทปูนซีเมนต์ไทย, ตั้งกรมรถไฟหลวง
๗	สมเด็จพระเจ้าฟ้าพัชรสุพรรณินธุ์	๒๔๒๔/๒๔๘๗	อังกฤษ (๒๔๓๗-๒๔๓๙) เยอรมัน (๒๔๓๙-๒๔๔๔)	โรงเรียนนายร้อย วิทยาลัยเสนาธิการ	ทหาร	๓ ๖	เสนาธิการทหารบก, ผู้บัญชาการทหารเรือ, เสนาบดีกระทรวงทหารเรือ, เสนาบดีกระทรวงกลาโหม, เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย, อุปนายกสภาศาสตราจารย์, วิชาการดนตรีประสานเสียง และการประพันธ์เพลง

ตารางที่ ๑ รายพระนามพระราชาเฮอสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ศึกษาต่อในยุโรป (ต่อ)

ลำดับ	พระนาม	ปีประสูติ/ สิ้นพระชนม์	ประเทศที่ไป (ระยะเวลา)	สถาบันอุดมศึกษา	สาขาที่จบ	จำนวนปีใน ต่างประเทศ โดยประมาณ	การกลับมารับราชการ
๘	พระโอรสสรุณกลาง พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร	๒๔๒๕/๒๔๓๕	อังกฤษ (๒๔๓๕-๒๔๔๐) เยอรมัน (๒๔๔๔-๒๔๔๗) ฝรั่งเศส เนเธอร์แลนด์	เคมบริดจ์ วูลลิช	วิศวกรรมทหาร วิศวกรรมรถไฟ และการจัดการ ทหารช่าง การทำท่านและ ชุดคลอง	๗ ๕	ทหารช่างกรมยุทธนาธิการทหารบก, จเรทหารช่าง ผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวง, เสนาบดี กระทรวงพาณิชย์และคมนาคม
๙	พระองค์เจ้าเทพพิทักษ์พงษ์	๒๔๒๕/๒๔๕๒	อังกฤษ (๒๔๓๕-๒๔๕๒)	-	เกษตรศาสตร์	๘	ผู้ช่วยปลัดทูลฉลอง กระทรวงศึกษาธิการ
๑๐	สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ ภูวนารถ	๒๔๒๕/๒๔๖๓	อังกฤษ (๒๔๓๕-๒๔๔๐) รัสเซีย (๒๔๔๑-๒๔๕๖)	Imperial College โรงเรียนนายร้อย มหาดเล็ก	ศิลปศาสตร์ ทหาร	๒ ๖	ตั้งโรงเรียนเสนาธิการทหาร วารสารฐาน การบินของประเทศไทย, ผู้ช่วยบัญชาการ กรมยุทธนาธิการ, เสนาธิการทหารบก, เจ้ากรมยุทธนาธิการทหารบก, ผู้บัญชาการโรงเรียนนายร้อยทหารบก

ตารางที่ ๑ รายพระนามพระราชาโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ศึกษาต่อในยุโรป (ต่อ)

ลำดับ	พระนาม	ปีประสูติ/ สิ้นพระชนม์	ประเทศที่ไป (ระยะเวลา)	สถาบันอุดมศึกษา	สาขาที่จบ	จำนวนปีใน ต่างประเทศ โดยประมาณ	การกลับมารับราชการ
๑๑	พระโอรสสรุณกลาง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมดิวังศ์วโรทัย	๒๔๒๖/๒๔๕๒	อังกฤษ (๒๔๕๐-๒๔๕๒)	-	-	๒	สิ้นพระชนม์เมื่ออายุ ๑๗ ปี
๑๒	สมเด็จพระเจ้าฟ้ายุคลฑิฆัมพร	๒๔๒๕/๒๔๗๕	อังกฤษ (๒๔๕๐-๒๔๕๕)	เคมบริดจ์	รัฐศาสตร์ (การปกครองและ ประวัติศาสตร์)	๕	ผู้ช่วยปลัดทูตแดง กระทรวงมหาดไทย, สมุหเทศาภิบาลและอุปราชมณฑลภาคใต้, เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
๑๓	พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ	๒๔๒๖/๒๔๕๐	อังกฤษ (๒๔๕๐-๒๔๕๔)	โรงเรียนทหาร	ทหารเรือ	๘	เสนาบดีกระทรวงทหารเรือ, เสนาบดีกระทรวงกลาโหม
๑๔	พระองค์เจ้าดิถิลกานพรัตน์	๒๔๒๗/๒๔๕๗	อังกฤษ และ เยอรมัน (๒๔๕๐-๒๔๕๐)	มิวนิก บูบิงเงิน	เศรษฐศาสตร์ การเมือง เศรษฐศาสตร์ การเกษตร	๑๐	ปลัดกรมพิเศษแผนกอัยการต่างประเทศ, ปลัดสำรวจ กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ, เจ้ากรมเลขานุการ กระทรวงมหาดไทย, ผู้ช่วยปลัดทูตฉลอง กระทรวงมหาดไทย

ตารางที่ ๑ รายพระนามพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ศึกษาต่อในยุโรป (ต่อ)

ลำดับ	พระนาม	ปีประสูติ/ สิ้นพระชนม์	ประเทศที่ไป (ระยะเวลา)	สถานอุดมศึกษา	สาขาที่จบ	จำนวนปีใน ต่างประเทศ โดยประมาณ	การกลับมารับราชการ
๑๕	พระอริสรุ่นกลาง พระองค์เจ้าสุริยงประยูรพันธุ์	๒๔๒๗/๒๔๖๒	อังกฤษ (๒๔๔๐-๒๔๕๓)	แคมบริดจ์		๑๖	อธิบดีโรงงาน กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, ผู้ตรวจการกรมศิลปากร
๑๖	พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์	๒๔๒๘/๒๔๕๕	อังกฤษ และ เยอรมัน (๒๔๔๒-๒๔๕๓)	ไฮเดลเบิร์ก	การศึกษา การแพทย์	๑๕	ปลัดผู้ดูแลกองกระทรวงศึกษาธิการ ตั้งโรงเรียนราชมหาวิทยาลัย, จัดตั้งทุนพยาบาล ศิริราชพยาบาล
๑๗	สมเด็จพระเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ	๒๔๓๒/๒๔๖๗	อังกฤษ (๒๔๕๑-๒๔๕๓)		การทหาร สถาปัตยกรรม	๒	นายร้อยทหารบกไทย กองทัพอเรือ

ตารางที่ ๑ รายงานพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ศึกษาต่อในยุโรป (ต่อ)

ลำดับ	พระนาม	ปีประสูติ/ สิ้นพระชนม์	ประเทศที่ไป (ระยะเวลา)	สถาบันอุดมศึกษา	สาขาที่จบ	จำนวนปีใน ต่างประเทศ โดยประมาณ	การกลับมารับราชการ
๑๘	พระโอรสธรมุณี สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา วิกกรม	๒๔๓๕/๒๔๗๒	อังกฤษ และ เยอรมัน (๒๔๔๘-๒๔๕๓) อเมริกา (๒๔๖๐-๒๔๗๑)	ไฮเดลเบิร์ก ฮาร์วาร์ด	โรงเรียนนายเรือ วิทยาทหารเรือ วิทยาทหารบก การแพทย์และ สาธารณสุข	๑๐	รับราชการกองทัพเรือ, อาจารย์โรงเรียน นายเรือ, แพทย์ศิริราช, อาจารย์จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, อธิบดีกรมมหาวิทยาลัย ประสานรับความช่วยเหลือจากมูลนิธิร็อกกี้ เฟลเลอร์เพื่อการศึกษาวิชาแพทย์
๑๙	สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ธรรมาภรณ์	๒๔๓๕/๒๔๖๖	อังกฤษ (๒๔๔๘-๒๔๖๑)	เคมบริดจ์	อักษรศาสตร์และ ดนตรี	๑๓	อาจารย์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ผู้อำนวยการโรงเรียนเพาะช่าง
๒๐	สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา ศักดิเดช	๒๔๓๖/๒๔๘๕	อังกฤษ (๒๔๔๙-๒๔๕๗) ฝรั่งเศส (๒๔๖๓-๒๔๖๔)	โรงเรียนนายร้อย ทหาร โรงเรียนเสนาธิการ ทหารฝรั่งเศส	การทหาร	๘ ๒	พระมหากษัตริย์รัชการที่ ๗ ผู้บังคับกองร้อยนายทหารปืนใหญ่รักษาพระองค์ ผู้บังคับกองโรงเรียนนายร้อยชั้นประถม, ตราพระราชบัญญัติคุ้มครองสวัสดิการและ พระราชบัญญัติเทศบาล, ตั้งราชบัณฑิตสภา, ตั้งหอพระสมุด, ทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศส และเยอรมัน

จากตารางที่ ๑ มีพระราชโอรสสามรุ่นที่เสด็จไปศึกษาที่ยุโรปตั้งรายละเอียดต่อไป

พระราชโอรสรุ่นโต ที่ทรงไปศึกษาต่อในทวีปยุโรปพร้อมกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ มี ๔ พระองค์ ประกอบด้วย

(๑) พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ เสด็จไปทรงศึกษาสาขาบูรพคดีศึกษา (Oriental Studies) ที่มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด ประเทศอังกฤษ สาขาวิชาภาษาบาลีและสันสกฤต และทรงศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์ที่มหาวิทยาลัยเอดินเบิร์ก สกอตแลนด์ หลังจากนั้น รวมเวลาอยู่ในต่างประเทศประมาณ ๑๐ ปี

(๒) พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ทรงศึกษาภาษาละติน อังกฤษ และฝรั่งเศส และทรงศึกษาวิชากฎหมายต่อที่วิทยาลัยโครสต์เชิช มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด จนกระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงสามารถสอบไล่ได้ตามหลักสูตรชั้นปริญญาเกียรตินิยม รวมเวลาที่ทรงศึกษาอยู่ในอังกฤษ ๑๑ ปี

(๓) พระองค์เจ้าประวิตรวัฒโนดม ทรงศึกษาด้านอักษรศาสตร์ที่ประเทศอังกฤษและฝรั่งเศส รวมเวลาที่ทรงศึกษาประมาณ ๑๒ ปี

(๔) พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ทรงเดินทางไปศึกษาที่อังกฤษแล้วเสด็จไปศึกษาวิชาทหารที่ประเทศเดนมาร์ก รวมเวลาทั้งสิ้น ๑๒ ปี

รัชสมัยแห่งการสร้างทุนมนุษย์: พระราชกุศโลบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑๗
ในการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อในยุโรป

พระราชโอรสรุ่นกลาง เสด็จไปศึกษาในช่วงปี พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๕๑ โดยทยอยไปเป็นรุ่น ๆ มี ๑๓ พระองค์ ประกอบด้วย

(๕) พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ เสด็จไปศึกษาที่โรงเรียนนายเรือประเทศอังกฤษ รวมเวลาที่ทรงศึกษา ๗ ปี

(๖) เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เสด็จไปประเทศอังกฤษ ทรงศึกษาระดับมัธยมที่โรงเรียนมัธยมอีตัน หลังจากนั้นเสด็จไปศึกษาการทหารบกที่ โรงเรียนทหาร Sandhurst และศึกษาประวัติศาสตร์และกฎหมายที่มหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด รวมเวลาทรงศึกษา ๑๐ ปี

(๗) เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ เสด็จไปศึกษาต่อที่อังกฤษทางด้านการทหารเช่นกันและหลังจากนั้นได้เสด็จต่อไปศึกษาที่ประเทศเยอรมันรวมระยะเวลาที่ศึกษาต่างประเทศ รวมเวลาทรงศึกษาในอังกฤษ ๓ ปี และในเยอรมัน ๖ ปี

(๘) พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร เสด็จไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษตั้งแต่ระดับมัธยมที่โรงเรียนฮาร์โรว์ หลังจากนั้นได้เข้าศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์และโรงเรียน Chattam และ Woollich ในสาขาวิศวกรรมกรรมการทหาร หลังจากนั้นเสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศเยอรมันเพื่อศึกษาเรื่องวิศวกรรมรถไฟและการจัดการ รวมเวลาที่ประทับอยู่ในอังกฤษ ๗ ปี และที่เยอรมัน ๔ ปี นอกจากนี้ยังเสด็จไปศึกษาเรื่องการทำนบกั้นน้ำและการขุดคลองที่เนเธอร์แลนด์และฝรั่งเศสอีกด้วย

(๙) พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ เสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษในสาขา
เศรษฐศาสตร์การเกษตร รวมเวลา ๘ ปี

(๑๐) เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ เสด็จไปประเทศอังกฤษ ทรงศึกษาในสาขา
ศิลปศาสตร์ Imperial College หลังจากนั้นได้เสด็จต่อไปศึกษาที่ประเทศรัสเซียทาง
ด้านการทหาร รวมระยะเวลาประมาณ ๘ ปี

(๑๑) สมเด็จพระเจ้าฟ้าสมมติวงศัวัชรโรทัย เสด็จไปศึกษาที่ประเทศอังกฤษ ประทับ
อยู่ได้ ๒ ปีก็ทรงพระประชวรต้องเสด็จกลับประเทศไทยและสิ้นพระชนม์เมื่อมี
พระชนมายุได้เพียง ๑๗ พรรษา

(๑๒) เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร เสด็จไปประเทศอังกฤษศึกษาที่โรงเรียนมัธยม
ฮาร์โรว์และมหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ในสาขารัฐศาสตร์ด้านการปกครองและ
ประวัติศาสตร์รวมเวลาที่อยู่ในประเทศอังกฤษประมาณ ๘ ปี

(๑๓) พระองค์เจ้าวุฒิไชยเฉลิมลาภ เสด็จไปประเทศอังกฤษทรงศึกษาวิชา
การทหารเรือเป็นเวลา ๘ ปี

(๑๔) พระองค์เจ้าดิถลกนพรัฐ เสด็จไปประเทศอังกฤษ หลังจากนั้นเสด็จต่อไป
ศึกษาที่มหาวิทยาลัย Tubingen ประเทศเยอรมนี ในสาขาเศรษฐศาสตร์การเกษตร
รวมเวลา ๑๐ ปี

(๑๕) พระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธุ์ เสด็จไปศึกษาต่อที่มหาวิทยาลัย
เคมบริดจ์ที่ประเทศอังกฤษรวมเวลา ๑๖ ปี

(๑๖) พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ เสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ
และหลังจากนั้นเสด็จต่อไปศึกษาที่ประเทศเยอรมันที่เมืองฮัสเบิร์ดตัด และมหาวิทยาลัย
ไฮเดลเบิร์กในสาขากฎหมาย การศึกษาและการแพทย์ รวมเวลา ๑๕ ปี

(๑๗) เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ เสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษในด้าน
การทหาร รวมเวลา ๒ ปี

พระราชโอรสรุ่นเล็ก ที่เสด็จไปศึกษาต่อในช่วงปี ๒๔๓๕-๒๔๓๖ มี ๓ พระองค์ ประกอบด้วย

(๑๘) เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดชวิกรม เสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษในระดับมัธยมที่โรงเรียนอาร์โรว์ หลังจากนั้นเสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศเยอรมันในสาขาวิชาทหารเรือเยอรมันวิชาทหารบกที่พอร์ตตาม เบอร์ลิน ระหว่างปี พ.ศ. ๒๔๔๘ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๐ หลังจากกลับมาทรงงานที่ประเทศไทยได้เสด็จไปยังประเทศสหรัฐอเมริกาและศึกษาการแพทย์ที่มหาวิทยาลัย Harvard รวมเวลาที่ศึกษาต่อต่างประเทศ ๑๐ ปี

(๑๙) เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก เสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษ ที่แมคคีนาคอลเลจ มหาวิทยาลัยเคมบริดจ์ ทางด้านอักษรศาสตร์และการดนตรี รวมเวลาที่ศึกษาต่อ ๑๓ ปี

(๒๐) เจ้าฟ้าประชาธิปกคัคติเดชน์เสด็จไปศึกษาต่อที่ประเทศอังกฤษตั้งแต่ระดับมัธยมที่โรงเรียนอีตัน หลังจากนั้นเสด็จไปศึกษาที่โรงเรียนนายร้อยทหารที่เมืองวูลลิชประเทศอังกฤษ รวมระยะเวลาที่ศึกษาอยู่ในอังกฤษ ๑๐ ปี

ผลของการไปศึกษาที่ยุโรปต่อการพัฒนาสยามประเทศ

การเสด็จกลับมารับราชการของพระราชโอรสและบทบาทในการพัฒนาสยามประเทศมีหลายด้านดังรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) การปฏิรูประบบราชการ

จากพระราชปณิธานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้ทรงมีพระราชดำรัสไว้ว่า “มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้สมกับเวลา ให้เป็นทางที่จะเจริญแก่บ้านเมือง และการที่จะจัดนั้นต้องอาศัยกำลังสติปัญญาและความซื่อตรงความจงรักภักดีของท่านทั้งปวง” (พระราชดำรัสแดลงพระบรมราชาธิบายฯ, น. ๓๐) จึงได้ทรงมอบพระราชภาระให้แก่พระเจ้าลูกเธอที่เสด็จกลับจากศึกษาต่อในยุโรป ให้ทรงมีบทบาทสำคัญในการปฏิรูปประเทศ พระเจ้าลูกเธอที่เสด็จกลับจากศึกษาต่อที่ยุโรปและได้มาปฏิบัติหน้าที่ ที่ช่วยทำให้เกิดการปฏิรูประบบราชการ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ และในเวลาต่อมาประกอบด้วย พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์

ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมและเสนาบดีกระทรวงเกษตร พระองค์เจ้า
ประวิตรวัฒโนดมทรงดำรงตำแหน่งสำนักราชเลขาธิการและสำนักองคมนตรี พระองค์
เจ้าจิรประวัติวรเดชทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม พระองค์เจ้าอาภากร
เกียรติวงศ์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาธิการทหารเรือ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพรทรงดำรงตำแหน่ง
ผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย พระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธุ์ทรงดำรง
ตำแหน่งผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ พระองค์เจ้ารังสิตประยูร-
ศักดิ์ทรงดำรงตำแหน่งปลัดทูลฉลองกระทรวงศึกษา ทุกพระองค์ได้มีส่วนผลักดันใน
การปฏิรูประบบราชการของไทยให้เป็นแบบยุโรป มีความทันสมัยมากขึ้น

พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์เสด็จกลับมาทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี
กรมศึกษาธิการ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติและเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์
ในเวลาต่อมา นอกจากนั้นยังทรงมีบทบาทในการจัดตั้งคลังออมสินสหกรณ์ จัดทำ
ระเบียบศุลกากรและระเบียบสรรพากรให้แก่ประเทศไทย

พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ทรงปรับปรุงกิจการกรมทะเบียนที่ดินเพราะเริ่ม
มีการออกโฉนดที่ดินเป็นครั้งแรกในรัชสมัยนี้

พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากรทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และ
คมนาคม

(๒) การปรับปรุงการทหาร

พระเจ้าลูกเธอหลายพระองค์ ทรงศึกษาใน
สาขาเกี่ยวกับด้านการทหารโดยตรงและได้เสด็จกลับ
มาเพื่อปรับปรุงการทหารของสยามในขณะนั้น
ดังปรากฏว่าพระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ซึ่งเป็นจอมพล
ในกองทัพบกได้ทรงเริ่มสร้างกองทัพประจำการและ
จัดตั้งกองบินทหารบก ทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการ
กรมยุทธนาธิการ ปลัดกองทัพบก เสนาธิการ
กองทัพบก และจอมพลกองทัพบกในที่สุด พระองค์
เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ซึ่งเป็นเสนาธิการทหารเรือ

ทรงเพิ่มเติมวิชาดาราศาสตร์และวิชาอุทกศาสตร์ในโรงเรียนนายเรือ เจ้าฟ้าจักรพงษ์
ภูวนาทได้ทรงเข้ารับราชการเป็นทหารบก หลังจากทรงสำเร็จการศึกษาทางด้าน
การทหารจากรัสเซีย ได้ทรงทำนุบำรุงส่งเสริมกิจการบินของทหารและพลเรือน ทดลอง
ใช้เครื่องบินนำส่งถุงโปรยถ่านและลำเลียงเวชภัณฑ์สำหรับผู้ป่วย เป็นการวางรากฐาน
กองทัพอากาศในเวลาต่อมา พระองค์เจ้าวุฒิชัยเฉลิมลาภทรงเข้ารับราชการ
ในทหารเรือ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธทรงกลับมารับราชการเป็นนายร้อยทหารบกไทย
ที่วังสวนกุหลาบ และหลังจากนั้นก็ได้ทำงานในกองทัพเรือด้วย พระราชโอรสรุ่นเล็ก
ได้แก่ เจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดชวิกรมซึ่งทรงไปศึกษาวิชาทหารเรือที่เยอรมัน ก็ได้เสด็จ
กลับมาทรงสอนที่โรงเรียนนายเรือ เจ้าฟ้าประชาธิปไตยศักดิ์ดิศพน หลังจากทรงศึกษา
ที่โรงเรียนนายร้อยทหารที่อังกฤษและโรงเรียนเสนาธิการทหารที่ฝรั่งเศส ได้เสด็จ
กลับมา ทรงดำรงตำแหน่งเป็นทหารปืนใหญ่ระยะหนึ่ง

เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีการทหารบก ผู้บัญชาการ
ทหารเรือ เสนาบดีกระทรวงทหารเรือ เสนาธิการทหารบก เสนาบดีกระทรวงกลาโหม
และเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย หลังจากเสด็จกลับจากการศึกษาที่วิทยาลัยเสนาธิการ
เยอรมัน ในเวลาต่อมา

(๓) การขยายโครงสร้างพื้นฐานสำหรับการพัฒนาประเทศ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีพระราชดำริที่จะปรับปรุง
การบริหารราชการแผ่นดิน ดังปรากฏว่า ได้ทรงมีรับสั่งให้จัดตั้งกรมเพิ่มขึ้นใหม่ ๖ กรม
และมีเสนาบดี ๖ ตำแหน่ง หนึ่งในกรมที่เพิ่มขึ้น คือ กรมโยธาธิการซึ่งทรงอธิบายว่า

“กรมโยธาธิการเป็นพนักงานที่จัดตรวจการก่อสร้างทำถนน
ขุดคลอง แลการช่างทั่วไปทั้งการโปรยถ่านโทรเลขหรือรถไฟซึ่งจะ
มีสืบไปภายหน้า”

(พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, น. ๓๑)

พระราชโอรสสองพระองค์ที่ได้ทรงมีบทบาทอย่างมากในการพัฒนางาน
โยธาธิการ คือ พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากรและพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ พระองค์เจ้า
บุรฉัตรไชยากรทรงศึกษาวิชาวิศวกรรมกรรมการทหาร วิศวกรรมรถไฟและการจัดการ

ได้เสด็จกลับมาริเริ่มกิจการรถไฟขึ้นในประเทศไทย และพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ ได้ทรงริเริ่มงานโยธาทางด้านการศึกษา

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความสำคัญของงานวิศวกรรม ในด้านงานโยธาธิการ จึงได้ทรงตั้งให้มีกรมทหารในกรมช่างสิบหมู่และมี “ทหารอินเเยอนีย” ซึ่งเป็นทหารช่าง และมีบทบาทสำคัญในการทำงานโยธาในเวลาต่อมา ดังปรากฏว่าพระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากรก็ทรงสำเร็จการศึกษาในสาขาดังกล่าว

พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากรทรงดำรงตำแหน่งทหารช่างในกรมยุทธนาธิการทหารบก และทรงเป็นจเรทหารช่าง นอกจากนี้ยังได้ทรงริเริ่มกิจการรถไฟเป็นผู้บัญชาการกรมรถไฟหลวง ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๗ ทรงเริ่มสั่งซื้อรถจักรดีเซลจากสวีตเซอร์แลนด์เป็นรถดีเซลแรกของเอเชีย ทรงอำนวยการสร้างสะพานพระรามหก สะพานกษัตริย์ศึกและเจาะคั่นหน้าน้ำมันดิบและถ่านหินที่อำเภอฝาง ด้านการคมนาคมและสื่อสารทรงริเริ่มวิทยุกระจายเสียงคลื่นสั้นและทรงตั้งสถานีวิทยุกรุงเทพ จัดตั้งไปรษณีย์โทรเลขทั่วประเทศ จัดการบินพาณิชย์ระหว่างประเทศและจัดตั้งบริษัทเดินอากาศ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๙ ขณะดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมได้ทรงออกแบบสร้างตลาดฉัตรชัยขึ้นที่อำเภอหัวหินโดยออกแบบให้หลังคาเป็นซุ้มมีเจ็ดโค้งเพื่อถวายพระเกียรติแด่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

(๔) กฎหมาย การเกษตร การคลัง สาธารณสุขและการศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นความจำเป็นที่จะต้องแก้ไขเปลี่ยนแปลงรูปของกระทรวงยุติธรรม ดังมีพระดำริว่า

“การตำแหน่งยุติธรรมในเมืองไทยนี้เปรียบเหมือนเรือกำบังที่ถูกเพรียงแลปลวกกินผุไทรหมทั้งลำ แต่ก่อนท่ามานั้นเหมือนรั้วแห่งใด ก็เข้าไม้ตามอดุยาแต่เฉพาะที่ตรงรั้วนั้น ที่อื่นก็ไทรหมลงไปอีก ครั้นช้านานเข้าก็ยิ่งชำรุดหนักลงทั้งลำ เป็นเวลาสมควรที่จะต้องตั้งกงขึ้นกระดานใหม่ให้เปนของมั่นคงถาวรสืบไป”

(พระบรมราชาธิบายฯ, น. ๔๕)

ในเรื่องการสาธารณสุข ก็ได้ทรงดำริว่า

“จะมีโรงพยาบาลสำหรับรักษาราษฎรทั้งปวงการโรงพยาบาลนี้คิดจะให้แพร่หลายไปทั่วพระราชอาณาเขตรู้ ก็คงจะต้อง
เปนการใหญ่ จะต้องใช้หมอประจําโรงพยาบาลนั้นมาก”

(พระบรมราชาธิบายฯ, น. ๔๘)

ด้วยพระราชดำริดังกล่าวจึงมีพระเจ้าลูกเธอที่ได้ทรงศึกษาและกลับมารับราชการในด้านเหล่านี้ ปรากฏว่าพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ได้ทรงปฏิรูประบบกฎหมายไทยให้เป็นสากล ทรงตั้งโรงเรียนกฎหมาย พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์หลังจากทรงศึกษาทางด้านการศึกษาและการแพทย์ เสด็จกลับมาส่งเสริมให้มีการเภสัชกรรม มีการตั้งโรงเรียนราชแพทยาลัยและศิริราชพยาบาล ตลอดจนมีทุนให้แก่พยาบาลในเวลาต่อมา เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกทรงเป็นเจ้าฟ้าที่ได้ทรงศึกษาทางด้านอักษรศาสตร์และศิลปะ ได้ทรงกลับมาเป็นพระอาจารย์ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทรงสอนภาษาอังกฤษที่คณะรัฐประศาสนศาสตร์ และทรงเป็นผู้อำนวยการโรงเรียนเพาะช่าง ส่วนเจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดชน์ นอกจากจะทรงศึกษาทางด้านการทหารยังทรงสนพระทัยที่จะจัดให้มีความสมบูรณ์ในทางวิชาการและการบริหาร ทรงตั้งราชบัณฑิตยสภา หอพระสมุด และจัดตั้งเทศบาลขึ้น ในเวลาต่อมาเมื่อเสด็จกลับมาจากประเทศอังกฤษดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์

ในด้านการศึกษาทรงส่งเสริมพระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์และพระองค์เจ้าดิถิลกนพรัฐ ทรงเป็นเจ้านายสองพระองค์ที่ได้ทรงมีบทบาทในการส่งเสริมการเกษตรของไทย พระองค์เจ้าเพ็ญพัฒนพงศ์ทรงศึกษาทางด้านเกษตรกรรมโดยตรงและได้ทำงานในด้านนี้ ส่วนพระองค์เจ้าดิถิลกนพรัฐซึ่งเป็นเจ้านายที่มีเชื้อสายมาจากราชวงศ์ล้านนา ได้ทรงศึกษาทางด้านเศรษฐศาสตร์การเกษตร จนจบระดับปริญญาเอกและได้มีบทบาทในการผลักดันการเกษตรของประเทศไทยด้วยเช่นกัน วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของพระองค์เจ้าดิถิลกนพรัฐ ที่มหาวิทยาลัย Tubingen เรื่อง “เกษตรกรรมในสยาม: บทวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรสยาม” ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางและถือเป็นเอกสารสำคัญสำหรับนักเศรษฐศาสตร์และนักประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ

ในด้านการคลังพระองค์เจ้าสุริยงประยุรพันธุ์ทรงเป็นผู้ที่มีบทบาทในแง่การคลัง ทรงเป็นอธิบดีโรงกาษาปณ์ และทรงเป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงพระคลังมหาสมบัติด้วย

เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ทรงดำรงตำแหน่งอุปนายกสภาการศึกษาสยาม

จะเห็นได้ว่าพระราชโอรสทุกพระองค์ที่เสด็จไปทรงศึกษาต่อต่างประเทศ ได้เสด็จกลับมาเข้ารับราชการมีบทบาทสำคัญในการปฏิรูปสยามทั้งในด้านการปฏิรูประบบราชการ การปรับปรุงการทหารแบบสมัยใหม่ การขยายโครงสร้างพื้นฐานสำหรับการพัฒนาประเทศ และการปฏิรูประบบกฎหมาย การเกษตร การคลัง สาธารณสุข และการศึกษา นับเป็นการสร้างทุนมนุษย์ที่มีความสำคัญยิ่งสำหรับการพัฒนาประเทศไทยมาจนถึงปัจจุบัน

สรุป

พระราชกุศโลบายในการสร้างคนโดยการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อต่างประเทศเป็นอูบายสำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะให้พระโอรสได้เดินทางไปศึกษาต่อเพื่อกลับมาเป็นกำลังคนในการพัฒนาประเทศไทยในระยะยาว มีพระโอรสตั้งแต่วัยใหญ่ เช่น พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณฉัตรถึงรุ่นเล็ก เช่น เจ้าฟ้ามหิดลและเจ้าฟ้าประชาธิปกทีได้เสด็จไปศึกษาต่อในประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศส เยอรมัน เดนมาร์ก และรัสเซีย รวมทั้งสิ้น ๒๐ พระองค์ พระโอรสเหล่านี้ได้เสด็จกลับมารับราชการทั้งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และยังทรงรับราชการต่อมาจนถึงสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเครื่องยืนยันถึงความสำเร็จของการสร้างทุนมนุษย์สำหรับการพัฒนาสยามประเทศในระยะยาว ผลของการเสด็จไปทรงศึกษาต่อในต่างประเทศปรากฏทั้งในด้านการปฏิรูประบบราชการ การปรับปรุงการทหารการขยายโครงสร้างพื้นฐานสำหรับการพัฒนาประเทศไทยและการพัฒนาในด้านกฎหมาย การเกษตรการคลัง สาธารณสุขและการศึกษา จะพบว่าพระโอรสทุกพระองค์ (นอกจากเจ้าฟ้าสมมติวงศ์วโรทัยที่สิ้นพระชนม์เมื่ออายุเพียง ๑๗ ปี) ได้เสด็จกลับมาประเทศไทยและทรงมีบทบาทในการพัฒนาอย่างเข้มข้น เป็นพื้นฐานของการพัฒนาประเทศไทยในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ และ ๒๐ อย่างต่อเนื่องจนปัจจุบัน

รัชสมัยแห่งการสร้างทุนมนุษย์: พระราชกุศโลบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๕ ในการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อในยุโรป

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวางแผนการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อในยุโรปอย่างรอบคอบทั้งในแง่การเงิน การเลือกสาขาที่เรียน การดำรงชีวิตในฐานะนักศึกษา ฯลฯ พระราชโอรสทุกพระองค์เดินทางกลับมาสู่ประเทศไทยและเริ่มทรงงานในหน่วยราชการต่าง ๆ ตามสาขาวิชาที่ทรงศึกษาจบมาทั้งสายทหารและพลเรือน นับเป็นการลงทุนมนุษย์ที่ได้ผลคุ้มค่ายิ่ง ไม่มีภาวะสมองไหล ไม่มีความล้มเหลว หรือสภาพปัญหาสำคัญใด ๆ แม้พระราชโอรสบางองค์ที่ทรงสมรสในต่างแดนก็ทรงเดินทางกลับมาทรงงานในประเทศไทยอย่างเต็มความสามารถ

นอกจากการเสด็จกลับมามีบทบาทสำคัญในการพัฒนาประเทศแล้ว พระราชโอรสบางพระองค์และพระอิตากับพระโอรสของพระราชโอรสก็ได้ทรงมีบทบาททางด้านการศึกษา ดังปรากฏว่าพระราชโอรสและพระเจ้าหลานเธอของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสนับสนุนและ ทรงเป็น “พระอาจารย์” ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้แก่ พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ กรมพระยาชัยนาทนเรนทรซึ่งทรงเป็นพระโอรสรุ่นแรกเมื่อเสด็จกลับมาประเทศไทยแล้วได้ทรงดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมมหาวิทยาลัย และทรงเป็นผู้บัญชาการโรงเรียนราชแพทยาลัยของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ทรงสอนภาษาละตินให้บัณฑิตด้วยพระองค์เอง สมเด็จเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกทรงเป็นพระอาจารย์สอนภาษาอังกฤษที่คณะรัฐประศาสนศาสตร์ สมเด็จเจ้าฟ้ามหิตลodayเดชทรงเป็นพระอาจารย์สอนวิชากายวิภาคศาสตร์ที่คณะวิทยาศาสตร์และวิชาประวัติศาสตร์ชาติไทยให้แก่บัณฑิตจุฬาฯ ที่ประสงค์จะลงทะเบียนเรียนวิชานี้ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนากรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ซึ่งเป็นพระอิตาของเจ้าฟ้ามหิตลodayเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ทรงเป็นพระอาจารย์สอนวรรณคดีและภาษาฝรั่งเศสที่คณะอักษรศาสตร์ และพระองค์เจ้าเปรมบุรฉัตรซึ่งเป็นพระโอรสของพระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน ทรงเป็นพระอาจารย์สอนวิชาวรรณคดีอังกฤษที่คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ดังได้บันทึกไว้ในหอจดหมายเหตุของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กัลยาณีวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์. (๒๕๓๓). *จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระนามพระราชโอรส ธิดา และพระราชชนัดดา*.

คณะกรรมการจัดทำหนังสือเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์. (๒๕๕๑). *แสงสุริยส์่องหล้าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเทิดพระเกียรติพระเชษฐภคินี ๘๔ พรรษา*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

คณะอนุกรรมการจัดทำหนังสือที่ระลึกในคณะกรรมการอำนวยการ โครงการเชิดชูพระเกียรติ. (๒๕๓๕). *๑๐๐ ปี สมเด็จพระเจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

บรรเจิด อินทุจันทร์ยง. (๒๕๓๙). *ราชสกุลพระบรมราชวงศ์จักรี*. กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา.

ปิยนถ บุนนาค, สวัสดิ์ จงกล และ ชลธิชา สุทธินิรันดรกุล. (๒๕๔๗). *การศึกษาแนวพระดำริด้านการพัฒนาการศึกษาของสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิศณุโลกประชานารถ: รายงานผลการวิจัย*. กรุงเทพฯ: หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๕. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายบุศย์ มังคละ ๔ พฤษภาคม ๒๕๐๑. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ตำรวจ.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (๒๕๕๗). *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน*. จัดพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๔๗๐. พิมพ์ครั้งใหม่โดย สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระราชประวัติส่วนพระองค์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมมาลมารศรี พระอัครราชเทวี เล่ม ๑. (๒๕๗๐). กรุงเทพฯ: องค์การค้าคุรุสภา.

วันทูนกระหม่อมบริพัตร: ในวโรกาสวันคล้ายวันประสูติครบรอบ ๑๐๙ ปี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต. (๒๕๓๓). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัชสมัยแห่งการสร้างทูนมนุษย์: พระราชกฤษฎีกาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๒๓ ในการส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อในยุโรป

วิลาศ มณีวัต. (๒๕๓๙). *พระราชอารมณ์ขัน*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บริษัท พี.วาทีน พับลิเคชั่น จำกัด.

สมภพ จันทระประภา. (๒๕๓๐). *สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ*. กรุงเทพฯ: รวมสาส์น.

สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร. (๒๕๓๘). *เฉลิมพระเกียรติ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ อมรินทร์พริ้นติ้งกรุ๊ป.

หอประวัติจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (๒๕๕๔). *ผู้มีคุณูปการต่อจุฬาฯ*. ฉบับปรับปรุง วันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๔.

เอนก นาวิกมูล. (๒๕๓๒). *ประมวลภาพพระปิยมหาราช*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แสงแดด.

ภาษาอังกฤษ

Portes, Alejandro. (2008). *Migration and Social Changes: Some Conceptual Reflections*. The Center for Migration and Development, Working Paper Series. Princeton University.